

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОСАДНИЦТВА НА ВОЛИНІ У СКЛАДІ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Проаналізовано польську військову осадницьку колонізацію Волинського воєводства міжвоєнного періоду через напрями державної національної політики уряду II Речі Посполитої.

Ключові слова: Волинське воєводство, військово-осадництво, уряд II Речі Посполитої, Міністерство справ військових, військові осади, Міністерство аграрних реформ, відділ осад, польське аграрне законодавство, Волинське воєводське земельне управління, криза нормалізації польсько-українських стосунків.

Галина Панишко. Політико-правова оцінка польського воєнного осадництва на Волині в складі II Речі Посполитої. Проаналізовано польську воєнну осадницьку колонізацію Волинського воєводства міжвоєнного періоду через напрями державної національної політики уряду II Речі Посполитої.

Ключевые слова: Волинское воєводство, воєнне осадництво, правительтво II Речі Посполитої, Министерство дел военных, военные осады, Министерство аграрных реформ, отдел осад, польское аграрное законодательство, Волинское воєводское земельное управление, кризис нормализации польско-украинских отношений.

Halina Panyshko. The Politico-Pravova Estimation of Polish Military Osadnictva is on Volhynia in Composition Rech Pospolyta II. The article considers military-occupational colonization of the Volyn Voivodship by Poland in the interwar period through the state national policy of the Second Rech Pospolyta government.

Key words: Volynian Voivodship, military occupation, Rech Pospolyta II government, Ministry of Military affairs, military occupation, Ministry of Agrarian Reforms, the occupation department, Polish agrarian legislature, Volyn Voivodship landowning administration crisis of the Polish-Ukrainian relationships normalization.

Постановка наукової проблеми та її значення. Колонізаційна політика уряду II Речі Посполитої через військово-осадництво Волинського воєводства є одним з пріоритетних напрямків поширення зовнішнього впливу держави. Створення системи військових осад, дозволило вирішити ряд практичних проблем, що носили як політичний так і соціальний характер. Дослідження інституційних засад осадництва дозволяє відслідкувати процес інституційних змін економічного, етнополітичного, соціального порядку. У статті проаналізовано польську осадницьку військову колонізацію Волинського воєводства міжвоєнного періоду через напрями державної національної політики уряду II Речі Посполитої. Об'єктивне висвітлення військового оса-

дництва є досить актуальним з політичної точки зору, оскільки поза увагою не може залишитися вплив його на етнонаціональні процеси в поліетнічному регіоні – Західна Волинь. Дослідження військового осадництва та його політико-правова характеристика дає можливість створити цілісну модель українсько-польських відносин через соціально-політичну площину.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У сучасній українській та польській суспільствознавчій науці питанню військового осадництва, що було соціально-політичною опорою польського режиму у Волинському воєводстві міжвоєнного періоду приділено значна увага. Проблему осадництва, як одного з пріоритетних засобів поширення впливу на «східні кресли» досліджували Гон М.М., Кучерепа М.М., Давидюк Р.П., Долганов П.С., Цецик Я., С. Макаруч С., Смолей В., Влодек Ю., Людкевич З., Крашевський П.

Метою дослідження є аналіз політико-правових документів та діяльність урядових структур Польської держави в організації військової осадницької колонізації, що дає можливість розкрити особливості національної політики.

Виклад основного матеріалу. Військова осадницька колонізація Волинського воєводства (т. зв. Kresy wschodnie – Волинське і Поліське воєводства) здійснювалася у різних організаційних формах та на підставі відповідної нормативно-правової бази уряду II Речі Посполитої. Законодавство держави та різні підзаконні акти мали свій ступінь юридичної сили. Осадництво було соціальним процесом, який впливав на політику беззастережної колонізації краю та повної інкорпорації до Польщі. Для реалізації інкорпораційних, колонізаційних та асиміляційних впливів використовувався державний апарат управління, польська система самоуправління структур, судочинство та ін.

Режимом сприяння та протекції з боку держави було створення та організація військової осадництва. Польський уряд у 1920 році заснував спеціальну організацію «Союз колишніх захисників східних окраїн» з числа привілейованої воєнщини, яка повинна була стати надійною опорою своїх кордонів. Це була важлива соціально-політична опора режиму Польщі на східних окраїнах на користь титульної нації¹.

На терени Західної Волині наплив військових осадників здійснювався спорадично ще перед закінченням Першої світової війни. Відомі факти наділення землею солдатів війська польського на законних підставах, оскільки ці землі залишили українські селяни та російські поміщики. Таку позицію висловлювало командування першого полку уланів

Креховецьких, що були розквартировані у гміні Тучинській Рівненського повіту маршалу Ю. Пілсудському у червні 1919 року. Був запропонований проект про створення військових осад для окремих полків кавалерії на полігоні Шубківський. Військовикам – заслуженим уланам (старшим і молодшим офіцерам) надавалася безоплатно земля, а вони в свою чергу повинні стати резервом своїх полків, оскільки були військовозобов'язані. Цей проект був підтриманий, оскільки уряд І. Падаревського вніс його на розгляд Сейму у червні 1919 року. Це був один з перших правових документів земельної реформи. У подальшому запропонований військовий проект був покладений в основу для реалізації аграрного грудневого закону 1920 року. Його виконання було покладено на Міністерство землеробства та аграрних реформ, Міністерство фінансів, Міністерство справ військових. Дія закону від 17 грудня 1920 року поширювалася на 8 повітів Волинського воєводства². Кандидатури з числа військових осадників Шубківського полігону проходили спеціальну кваліфікаційну комісію на придатність працювати на землі, щоб мати право одержати земельний наділ 20 га на двір. А так званий повний наділ становив 45 га і право на нього претенденту затверджувала спеціальна комісія у Варшаві. Земельними наділами для військових осадників займався відділ осад при Міністерстві справ військових.

Власне через систему аграрного законодавства і заходів щодо його виконання польська влада виокремила окремих дискримінаційний захід – створення у Західній Волині військових сільськогосподарських осад за рахунок щорічної парцеляції певної кількості державних земель, занедбаних маєтків, земель військових спекулянтів і лише в останню чергу поміщицьких земель.

Метою осадництва було не лише заохочення заслужених колишніх військових, а насамперед зміцнення польськості у прикордонних районах. До 1935 року було створено близько 7,9 тис. військових осад і близько половини з них колоністів осіли на Волині. Максимальний земельний наділ для військових осадників у розмірі 45 га був площею осад, 18 га для пересічних громадян³.

У період з квітня 1921 року по грудень 1922 року у гміні Тучинській Рівненського повіту було утворено три осад: перша – Шубків – Рівне (46 осадників), друга осада військових колоністів – 59 осадників – уланів Язловецького полку зайняла село Гориньград, третя осада під назвою Баянівка (18 осадників). Як правило, військові осадники мали політичні назви: Галлерово, Пілсудчина, Воля Пілсудського та ін.⁴

З 1919 по 1935 р. у Польщі, у п'яти воєводствах було організовано 7848 господарств військових колоністів, з яких на Волинське воєводство припадало 39569. За даними Волинського воєводського земельного управління станом на 1922 рік у 9 пові-

тах воєводства планувалося поселити 2130 військових осадників, серед яких найбільше і Рівненському – 650, Кременецькому – 400, Луцькому – 150⁵.

Станом на 1 лютого 1934 року військове осадництво на Волині складало 3552 господарства з площею колонізованих у володіння земель – 55841 га. Найбільша кількість господарств військових осадників припадає на Кременецький повіт – 695, Дубнівський – 492, Рівненський – 551, а найменше господарств військових осадників спостерігаємо у Костопільському повіті – 108 та Любомльському – 106. Така невідповідність у співвідношенні є свідченням двох чинників: стратегічні міркування військового захисту у прикордонні з Радянською Україною та Східною Галичиною, а також найменша кількість у поліських районах, де якість ґрунтів була не найкращою. Серед військових осадників-колоністів 99% становили римо-католики⁶. А на початковому періоді у складі військових осадників польські офіцери та унтерофіцери становили 59%, російські білі емігранти – 9,7%⁷.

Протягом усього міжвоєнного періоду польські урядові кола здійснювали військову колонізацію Волинського воєводства за рахунок парцеляції (поділу) призначених для цього земель. На 1939-1940 рік окружне земельне управління Волинського воєводства запланувало парцеляцію 61 маєтку для потреб реформи. На відміну від воєводств Східної Галичини, які були в основному районами концентрації цивільного осадництва, Волинське воєводство було регіоном творення значної кількості військових осад та комплексу військових поселень.

За свідченням архівних документів – з червня 1919 року і до кінця 1935 року на території чотирьох західноукраїнських воєводств було утворено 41 тис. осадницьких господарств. З них близько 35 тис. господарств військових колоністів у Волинському воєводстві. Для збільшення осадницького елементу польський уряд створив парцеляційний інститут під назвою «Земельне парцеляційне товариство»⁸.

Військові осадники політичною та господарською елітою на колонізованих ними територіях. Вони мали особливі заслуги перед своєю Вітчизною і вона їм у свою чергу надавала першочергові безвідсоткові преференції за опору і службу колонізаційній владі. Водночас їх можна протрактувати як чинник соціального роз'єднання, як контрінтеграційний елемент українського населення та української сільськогосподарської еліти. Українське суспільство негативно ставилося до військових осадників, які поляризували суспільство. Адже дії польської влади в царині асиміляційної політики через чинник військового осадництва сприймався як агресивний, дестабілізуючий. У цьому ракурсі економічний націоналізм українців постає як захисна стратегія національної меншини від наступальної політики націоналізаційної держави⁹.

У політиці військової колонізації – як складової державної політики II Речі Посполитої в аграрній сфері соціальних перетворень можна відслідкувати два етапи колонізації: перший – від 1920 до 1923 рр., другий – з 1924 до 1928 року. Щодо першого, то на основі таємних інструкцій Головного земельного управління весь земельний фонд був призначений для осадницьких господарств. У січні 1932 року польський Сейм схвалив законопроект, що передбачав загальну військову колонізацію східних воєводств для зміцнення «польського стану посідання».

Польські урядові кола через Міністерство аграрних реформ та інші відомчі складові здійснювали колонізацію і осадницьку колонізацію Волинського воєводства. Створюючи систему військової осадки ставили дуже важливе завдання – шляхом переселення на «східні креси» з корінних польських земель військових та цивільних осадників, пом'якшити гостроту аграрного перенаселення в Польщі. Проте дійсною метою насадження осадництва було створення на «східних кресах» бази для боротьби з національно-визвольним рухом та його асиміляція. Спрямування тисяч людей на східні окраїни польської держави було викликане не тим, що там легко можна було придбати велику кількість землі, а добре зрозумілим державним інтересом, а саме що «раціонально проведена акція осадництва принесла б якоюсь мірою як майбутній свій результат ліквідацію нашої вікової боротьби за ці землі з Росією, бо зникли б елементи, що становили етнографічний матеріал для Росії»¹⁰.

Ще в жовтні 1920 року Ю. Пілсудський, звертаючись із відозвою до населення Польщі з приводу закінчення війни з Росією, заявив, що він «вже запропонував уряду, щоб частина придбаної землі стала власністю тих, хто... полив її польською кров'ю... Ця земля... жде посіву, жде тих, хто меч змінив на леміш»¹¹.

Осадництво і колонізація проводились на основі закону від 17 грудня 1920 року, який був прийнятий польським сеймом і ввійшов в історію під назвою «кресових законів». Цей закон передбачав створення на українських землях поселень поляків з колишніх солдатів, нагороджених польським урядом за певні заслуги землею. Їх поселяли на землях біженців, військовополонених і політично ненадійних українських селян.

Аграрні закони 10 липня 1919 року та 15 липня 1920 року були покликані вирішити в першу чергу соціально-економічні проблеми Польщі, консолідувати її внутрішні сили для відродження державності і боротьби із зовнішніми ворогами. Однак наприкінці 1920 року, після підписання попередніх умов мирного договору Радянською Росією і УРСР, з одного боку, і Польщею, з іншого, поряд з цим напрямком у польському земельному законодавстві набирає сили політичний аспект. Прагнення закри-

пити західноукраїнські землі і зокрема Волинь за Польщею спричинили прийняття закону про осадництво, що мав яскраво виражений колонізаційний характер.

За „кресовими законами” власністю держави ставали усі колишні державні землеволодіння царської Росії, землі царської династії і Селянського банку, майоратські маєтки і громадські латифундії, так звані безгосподарні землі приватних власників. Усього у державну власність на Волині перейшло 111 700 га¹². Законом встановлювалося, що індивіди і солдати польської армії, які особливо проявили себе у війні проти Радянської Росії, а також добровольці, які служили у фронтових частинах, могли безкоштовно одержати із вищевказаного фонду до 45 га землі на Волині, Віленщині або в Західній Білорусі. Колонізатори в особі осадників отримали кращі землі, а також ліси, інвентар і гроші. Часто вони отримували будівлі українських селян, яких силою переселяли в центральні області. Про це говорив у своєму виступі голова колонізаційного бюро в Західній Україні майор Лехницький, який на одних зі зборів урядових чиновників у Варшаві ще в 1924 році відверто заявив, що «тепер на східних кресах створено вісім тисяч польських колоній... і колишні споконвічні господарі української землі змушені шукати собі інший притулок або забиратися геть, куди дивляться очі»¹³.

Польські власті виділяли військовим осадникам ділянки найкращої землі, здебільшого по 20 га на двір. Згідно з розпорядженням «Окружного бюро відбудови» від 4 січня 1921 р. військовим осадникам видавали ліс, будівельні матеріали у тому разі, якщо вони одержали або одержать у 1922 році землю. Кожному осадникові видавалося до 80 будівельного лісу. Для створення осадницьких господарств уряд відпускав їхнім власникам великі суми державних субсидій і дешевих кредитів, одночасно звільняючи їх від податків та поборів. Крім того, осадникам видавалась фінансова допомога в розмірі від 50% до 90% купівельної ціни земельних наділів¹⁴.

Для успішного проведення цієї політики польський сейм щорічно виділяв 500 млн. злотих. Заохочення з боку уряду здійснювалося прямими і непрямыми діями. Так, поселенню польських осадників на західноукраїнських землях була підпорядкована кредитна діяльність Державного сільськогосподарського банку Польщі. Лише з оборотного фонду аграрної реформи 21241 осадник усіх чотирьох воєводств Західної України до початку 1935 р. одержав позик в сумі 46213 тис. злотих, або в середньому по 2176 злотих на господарство. Для осадників, які переїздили на відстань більшу, ніж 100 км, залізничні тарифи знижувалися на 25%¹⁵.

Для відбору осадників з числа солдатів та офіцерів при кожній дивізії створювалися спеціальні кваліфікаційні комісії і вводилися дивізійні рефе-

ренти, які згідно із законом від 17 грудня 1920 року розділяли солдатів за категоріями і надавали допомогу дивізійному командуванню у справі влаштування осадників на відведеній території. До осадників у першу чергу зараховували солдатів, нагороджених орденом «Wirtuti militari», а також представлених до нагороди або відзначених командуванням за «видатні заслуги». Ними також ставали унтерофіцери та демобілізовані офіцери.

Осадники були, з одного боку, прихованою прикордонною сторожою, з іншого – воєнно-політичною опорою польських панів. Характерним для внутрішньої структури осадників було те, що вони розселилися групами, – зберігали воєнну організацію, мали можливість тримати цілі окраїни у покорі в інтересах польської влади. Вони систематично проходили військову підготовку, були добре озброєні, виконували поліцейські функції і були тісно пов'язані з польським урядом.

Селилися осадники вздовж польсько-радянського кордону, створюючи суцільний ланцюг хуторів у Дубнівському, Ковельському, Костопільському, Кременецькому, Рівненському, Здолбунівському, Володимир-Волинському, Камінь-Каширському повітах, поблизу важливих стратегічних пунктів і особливо не благодійних з політичного боку районів.

Осадницька політика у Волинському воєводстві активно проводилася перших три роки після прийняття закону про військове осадництво. Однак під тиском національно-визвольної боротьби українського селянства панівні кола Польщі змушені були спочатку обмежити, а незабаром і зовсім відмовитися від насадження господарств військових осадників. За даними Міністерства землеробства і аграрних реформ Польщі, у східних воєводствах 1933 р. налічувалося 7823 господарства військових осадників, з них 354 розміщувалося на родючих землях Волині¹⁶.

На землях Волинського воєводства польські колонізатори переслідували мету поліпшення агротехнічної культури, впровадження високої сільськогосподарської техніки, а значить, піднесення врожайності зернових. Слід зазначити, що в центральних воєводствах Польщі, де осадників не було, як показує статистика, врожаї були стабільнішими.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Великодержавна, дискримінаційна політика Польської держави міжвоєнного періоду в усіх сферах суспільного життя породжувала на Волині перманентні соціально-політичні та економічні конфлікти. В реаліях модернізаційних процесів, які пропонувалися аграрною реформою, військове осадництво на «східних кресах» відіграло роль протидіючого чинника. Польська влада виділяла осадникам кращі землі, а це, в свою чергу, породжувало малоземелля для українських селян. Військове ко-

лонізаційне осадництво у Волинському воєводстві створювало умови різновекторного економічного забезпечення, витіснення української нації з економічних позицій держави. Польська аграрна колонізація Волинського воєводства посилила політичне розмежування протилежних соціальних прошарків села, прискорила процес класової диференціації тогочасного корінного сільського населення краю, в т. ч. польського. Проте саме осадництво не становило єдиної соціальної верстви, але прошарок можливих господарів серед колоністів був значно більший, а бідняків – менший, ніж корінного українського і польського селянства.

¹ Панишко Г.Т. Осадництво як засіб проведення земельної реформи на Волині урядом Другої Речі Посполитої / Г.Т. Панишко // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – 1997. – №2. – С. 48.

² Dzienik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – Т. 1. – С. 40–41.

³ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 587.

⁴ Podgorski B. Osady wojskowe na terenie Szubkowa na Wołyniu oraz przyległe cywilne / B. Podgorski. – Warszawa, 1931. – С. 27.

⁵ Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської області), ф. 277, оп. 2, спр. 289, арк. 9.

⁶ Держархів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр. 354, арк. 130.

⁷ Statystyka rolna. – W. 1924. – С. 13.

⁸ Держархів Волинської області, ф. 277, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

⁹ Долганов П.С. Український економічний націоналізм на західноукраїнських землях: 1919–1939 рр.: автореферат дис. ... канд. іст. наук / Петро Сергійович Долганов. – Луцьк, 2010. – 20 с.

¹⁰ Brzozowski Cz. Akcja osadnictwa wojskowego na kresach wachodnich 1920 – 1931 / Cz. Brzozowski. – Maszynopis. – 1938. – С. 27.

¹¹ Державний архів Львівської області, ф. 102, спр. 5, арк. 7.

¹² Statystyka rolna. – W., 1924. – С. 13.

¹³ Західна Україна. – К., 1940. – С. 87.

¹⁴ Держархів Волинської області, ф. 277, оп. 1, спр. 6, арк. 58.

¹⁵ Bujak T. Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej / T. Bujak – W., 1927. – С. 23.

¹⁶ Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939) / Василь Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 21.